



УДК 811.111'25

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОГНІТИВНИХ МЕХАНІЗМІВ ТВОРЧОСТІ У ПЕРЕКЛАДІ

Ребрій О.В., д-р філол. наук, доцент.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Статтю присвячено встановленню когнітивних механізмів перекладацької творчості на основі інтроспективної експериментальної методики ПМУ (протокол «Міркуй Уголос»). Аналіз отриманих даних демонструє компліментарну дію таких психоментальних механізмів, як індукція, дедукція, абдукція та адаптація. Утворюючи складну когнітивну систему, зазначені механізми забезпечують повноцінну реалізацію креативності у перекладі.

Ключові слова: абдукція, адаптація, дедукція, індукція, когнітивний механізм, креативність, переклад.

Статья посвящена установлению когнитивных механизмов переводческого творчества на основе интроспективной экспериментальной методики ПДВ (протокол «Думай Вслух»). Анализ полученных данных демонстрирует комплементарное действие таких психоментальных механизмов, как индукция, дедукция, абдукция и адаптация. Образую сложную когнитивную систему, названные механизмы обеспечивают полноценную реализацию креативности в переводе.

Ключевые слова: абдукция, адаптация, дедукция, индукция, когнитивный механизм, креативность, перевод.

Rebrii O.V. EXPERIMENTAL INVESTIGATION OF COGNITIVE MECHANISMS OF CREATIVITY IN TRANSLATION

The article is dedicated to determining cognitive mechanisms of creativity in translation on the basis of an experimental TAP (think-aloud protocol) method. The analysis of experimental data demonstrates complimentary action of the following cognitive mechanisms: induction, deduction, abduction and adaptation. By forming an intricate cognitive system the above mechanisms provide for successful implementation of translator's creativity.

Key words: abduction, adaptation, deduction, induction, cognitive mechanism, creativity, translation.

Актуальність роботи визначається запровадженням у перекладознавстві діяльнісного підходу, який за необхідності повертає вчених у бік експериментальних дослідницьких методик, використання яких, сподіваємося, хоч трохи відкриє кришку сумнозвісної «чорної скриньки» перекладацької свідомості [12]. Включення перекладу до сфери інтересів когнітивно-дискурсивної парадигми підтвердило той символічний факт, що й сам по собі «переклад може вважатися великомасштабним природним експериментом із зіставлення мовних та мовленнєвих одиниць у двох мовах у реальних актах міжмовної комунікації», а отже, «його дослідження дозволяє виявити в кожному з цих актів суттєві особливості, які можуть залишатися невиявленими в рамках «одномовних» досліджень» [3, с. 3].

Головним методом дослідження є інтроспективний експеримент на основі протоколу «Міркуй Уголос» (далі скорочено – ПМУ), сутність якого полягає в тому, що перекладач намагається екстеріорізувати (вербалізувати) свою діяльність безпосередньо у процесі її виконання. Головною перевагою ПМУ вважається те, що він дає можливість отримати інформацію (нехай і неповну) про особли-

вості перебігу всіх етапів перекладацької: сприйняття інформації, її інтерпретації, формування образу (ментальної репрезентації), відбору/створення засобів перевілення сформованого образу мовою перекладу.

Метою дослідження стало намагання виявити когнітивну специфіку перекладацької творчості, матеріальне втілення якої здійснюється на мовному та мовленнєвому рівнях. Реалізація поставленої мети ускладнюється низкою обставин, серед яких недостатня розробленість методики ПМУ в українському перекладознавстві взагалі й зокрема як інструменту вивчення перекладацької творчості. Ще одним чинником є відсутність загальноприйнятих уявлень стосовно номенклатури когнітивних механізмів перекладацької (і ширше – мовленнєвої) творчості та їх ранжування [11, с. 1042], у зв'язку з чим ми змушені активно користуватися теоретичними напрацюваннями із суміжних гуманітарних галузей, таких як психологія, когнітологія, дидактика, культурологія тощо.

Матеріалом дослідження було обрано початковий уривок з новели сучасного американського письменника С. Браста (*Steven Brust*) «*The Desecrator*» обсягом у 3000 друкованих знаків, що приблизно відповідає одній

сторінці тексту. Уривок характеризується достатнім рівнем цілісності та наявністю труднощів, що стимулюють прояви перекладацької творчості. До того ж сам твір ще не перекладався ані українською, ані російською мовами, що забезпечує учасників експерименту від вторинних перекладацьких впливів.

Для участі в експерименті були залучені три професійних перекладачі (з досвідом роботи 4–5 років) та три студенти освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр», що навчаються за спеціальністю «Переклад» на факультеті іноземних мов Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Інтроекспериментальний перекладацький/перекладознавчий експеримент здійснювався у два етапи: (1) переклад та (2) редагування. На етапі перекладу учасники експерименту отримали завдання перекласти текст з англійської мови українською з паралельною вербалізацією своїх міркувань. Експеримент проводився у кабінах для синхронного перекладу, таким чином учасники не заважали один одному і могли здійснювати комп'ютерний набір перекладеного тексту, а керівник експерименту мав можливість забезпечувати контрольованість експериментальних умов. Жодних додаткових вимог стосовно змісту розмірковувань не висувалося. Спочатку учасники ознайомилися з текстом (передперекладацький аналіз), після чого розпочали власне переклад. Обсяг протоколів складає: ПМУ № 1 – 15 тисяч знаків, ПМУ № 2 – 18 тисяч знаків, ПМУ № 3 – 26 тисяч знаків, ПМУ № 4 – 14 тисяч знаків, ПМУ № 5 – 17 тисяч знаків та ПМУ № 6 – 21 тисяча знаків. Зростання обсягу протоколів у перекладачів № 3 та № 6 можна пояснити їхнім російськомовним статусом, через що частина інформації промовлялася спочатку російською, а потім українською мовою. На етапі редагування учасники експерименту здійснювали письмове редагування власних перекладів (автокорекцію) без вербалізації своїх обмірковувань.

Те, що численні уявлення фахівців про характер протікання творчого процесу достатньо суперечливі, не викликає жодних сумнівів. Втім серед них можна виділити спільне для багатьох учених уявлення про *логіко-інтуїтивну природу перекладацької творчості*, згідно з яким творчі доробки виникають завдяки спільній участі логічних та інтуїтивних компонентів людського мислення. «На відміну від логічних способів обробки інформації інтуїція розглядається як пряме,

безпосереднє знаходження істини без обґрунтування логічними доказами й аргументами» [7, с. 115]. А це означає, що інтуїція діє так, неначе «не виражається через аналіз та синтез, недосяжна для спостереження за допомогою інтроексперименту, характеризується раптовістю, неусвідомлюваністю, не піддається формалізації та аксіоматизації» [7, с. 115]. Тим не менш у протоколах натрапляємо на опосередковані ознаки, які є ознакою інтуїтивної складової прийняття рішення. Наприклад, ПМУ № 5: «Далі ми бачимо *House of the Dzur*. <...> **Як мені підказує мій внутрішній голос**, це – «представник роду Джур».

Так само пов'язаними з інтуїтивною складовою творчого акту перекладу вважаємо вербалізовані ознаки інсайту як стрибкоподібного етапу творчості, який зазвичай пояснюють дією інтуїції. Найчастіше ці ознаки мають форму емотивних вигуків, але також виявляються на інтонаційному рівні, що в протоколах було позначено відповідною пунктуацією. Наприклад, ПМУ № 2: «Далі йдеться про плату, яку він залишив людям, в яких він залишився – *half an imperial*, мабуть, *imperial* – це якась валюта, також вигадана, тут нам треба буде якось перекласти, щоб показати, що це саме гроші, «імперіал» назвати цю валюту?.. «Імпер» – навряд чи гарна ідея. **«Імперій!»**».

Переходимо до логічних механізмів творчої перекладацької когніції. Сучасні дослідження визначають логіку як метод пізнання, що ґрунтується передусім на дії таких механізмів, як *індукція* та *дедукція*. Індукцією є перехід від окремих фактів до загальних висновків, дедукція ж передбачає перехід від загальних висновків до окремих фактів. Оскільки в перекладі кінцевий результат (перекладацьке рішення) майже ніколи не випливає однозначно із вихідних засновок (свідченням чому є феномен перекладацької множинності), перекладацькі умовиводи здебільшого матимуть «неповний» або «ймовірнісний» характер [7, с. 115].

За спостереженнями А. А. Погосова, перекладачі надають перевагу дедуктивному способу обробки інформації [9, с. 13], що є цілком очевидним, якщо, наприклад, вважати дедукцією пошук відповідників на основі граматичних правил або словників, які в цьому випадку гратимуть роль лінгвістичних норм [8, с. 85], тобто чогось «загального».

Факти користування довідковими джерелами не завжди фіксуються у протоколах експліцитно, але іноді їх можна вивести опо-



середковано, коли перекладач починає «перемішувати» потенційні відповідники. Наприклад, ПМУ № 1: «*Thrill* – яке ж воно має значення? *Thrill* – «задоволення». <...> Що ж воно на українській той *thrill*? «Збудження», «захоплення», «хвилювання», «трепет», «тремтіння», «щось хвилююче», «захоплююче», «захопливе».

Ізольовані індуктивні розмірковування в ПМУ, за нашими спостереженнями, є скоріше виключенням, аніж правилом, адже узагальнення, які є наслідком когнітивної індукції, не пов'язуються з конкретними перекладацькими рішеннями, а накопичуються у свідомості індивіда, формуючи базу для наступних рішень. Таким чином, точніше буде говорити про спільну дію цих двох механізмів, і тоді більшість творчих перекладацьких рішень будуть насправді мати індуктивно-дедуктивну природу. Наприклад, ПМУ № 2: «Далі йдеться про власника фургона – *a merchant, a Jhegaala*, тобто оце незрозуміле слово є уточненням, але, оскільки ми бачимо артикль, то це не є його ім'ям, радше це якийсь клас, або нація, представником якої він є, нам доведеться тут визначитися. Мабуть, оці «джегаала» – це якась народність».

Когнітивно-логічна модель цього перекладацького рішення виглядатиме таким чином: наявність неозначеного артикля змушує перекладача зробити висновок про те, що іменник, який він супроводжує, не є власною назвою (індукція), що, у свою чергу, змушує його скористатися для наступного висновку правилом (а точніше, низкою правил), згідно з якими цей іменник може вказувати на національність (дедукція).

Серед перекладознавців набуває популярності гіпотеза стосовно того, що рішення перекладача обумовлюються не тільки індукцією та дедукцією, а й *абдукцією*, яка «просто передбачає, що щось може бути», тобто «на певній стадії нашого дослідження чи аналізу ми висуваємо певну гіпотезу і тимчасово її дотримуємося, доки це дозволяють факти» [4, с. 141].

Абдукція здатна пояснити творчий механізм здійснення перекладацьких рішень. Якщо перекладач стикається з труднощами перекладу певного мовного знаку, подальший пошук, вірогідно, йде шляхом послідовного висування гіпотез, які або верифікуються, або анулюються та замінюються новими. Через це у його свідомості «постійно виникають нові думки, асоціації або логічні зв'язки, активуються різні

фрейми знань, одні напрями пошуку продовжуються, інші блокуються» [4, с. 142-143]. У результаті шляхом абдукції перекладачу часто вдається знайти задовільні й усвідомлені, хоча й не завжди ідеальні рішення.

Таким чином, не відмовляючись від попередньо визначеного значення індукції та дедукції у забезпеченні реалізації перекладацької креативності, хочемо зазначити, що абдуктивний механізм, за даними експерименту, «спрацьовує» в ситуаціях із відтворенням безеквівалентної лексики, оскільки вважається, що саме абдуктивні міркування вводять нову інформацію. Вдалим прикладом може вважатися лексема-назва новели, щодо потенційного значення та форми якої учасники експерименту висувають свої припущення, які багато в чому збігаються, проте мають відчутний елемент індивідуалізації. Порівняйте. ПМУ № 2: «Перш за все дивимося на назву – ми маємо *Desecrator*. <...> **Маємо утворити якийсь іменник, який позначав би виконувача дії** – «Осквернитель», якщо можна так сказати»; ПМУ № 3: «*Desecrator* також можна почати перекладати, зараз ще подивимося в Інтернеті, можливо вже є готовий переклад цього слова, – нема. **Треба думати, як би його перекласти, тим паче на українську, ще гарно і не грубо.** «Осквернитель» (!)»; ПМУ № 4: «Взагалі назва *The Desecrator* від *to desecrate* – «обурювати», «зневажати», «оскверняти». Краще, можливо, сказати «“Зневажаючий», **ми ще не знаємо, чи це власна назва, можливо, в процесі перекладу ми змінимо свою думку і дізнаємось, що малось на увазі**»; ПМУ № 5: «Згідно з назвою **мова йтиме про людину, яка робить щось ганебне у своєму житті, як мені здається.** <...> Якщо українською мовою – «людина, яка вдається до ганебних вчинків», якимось так. Давайте так і запишемо – «людина, яка вдається до ганебних вчинків».

Наступним важливим механізмом перекладацької творчості виступає *адаптація*, когнітивне тлумачення якої є актуальним для сучасного перекладознавства, яке традиційно розуміє під адаптацією або «вид мовного посередництва», «доконечну форму перетворень, допустимих у перекладі» [2, с. 79]; або мегастратегію, необхідність якої визначається власне лексико-граматичними відмінностями між мовами, залученими до акту перекладу, але також – і навіть більшою мірою – відмінностями між двома культурами, що «роблять недосяжним абсолютно точний переклад» [1, с. 18]; або прийом для створення відпо-

відностей шляхом зміни ситуації, що описується, з метою досягнення однакового впливу на реципієнта [6, с. 13].

Відповідно до поставленої мети вдаємося до визначення *адаптації* як *когнітивно-психологічного механізму*, що внаслідок успішної дії приводить особистість до стану *адаптованості*, що, у свою чергу, характеризується як такий, коли вона «продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої головні соціогенні потреби, повною мірою відповідає своїм рольовим очікуванням з боку суспільства, переживає стан самоствердження й *вільного вираження своїх творчих здібностей* (виділено нами – О. Р.)» [5, с. 26-27]. Із цього визначення випливає, що здатність людини до здійснення творчих дій (креативність) пов'язана з адаптацією каузативними відносинами, тобто адаптація виступає своєрідним тригером креативності.

Адаптивні механізми починають діяти у т.зв. проблемних ситуаціях, тобто таких збігах обставин та умов, які не мають однозначного вирішення. Відповідно, рівень творчого начала в адаптивних процесах варіюється. Він буде меншим у типових проблемних ситуаціях, вирішення яких можливе на основі стандартних/типових засобів та способів. Відповідно, рівень креативності агента дії зростатиме у нетипових проблемних ситуаціях, у нашому випадку, наприклад, пов'язаних із феноменом «перекладацьких труднощів», які вимагатимуть від перекладача використання нестандартного мислення та незвичних засобів та способів перекладу. Така адаптація характеризується як «новаторська»/«інновативна»/«творча» і визначає ті різновиди людської діяльності, в перебігу та внаслідок яких особистість створює нові цінності, здійснює нововведення в ті або інші галузі культури. Наведемо приклад, пов'язаний із перекладом квазіреальних онімів на самому початку тексту оригіналу:

It was early in the morning of the third day of the month of the Phoenix in the 230th year of the Reign of Her Glorious Majesty Zerika the Fourth that you sent me to meet the desecrator. (Brust, The Desecrator)

У більшості учасників експерименту виникли певні труднощі як у вилученні змісту вихідних одиниць (*the month of the Phoenix* та *Her Glorious Majesty Zerika the Fourth*, так і у виборі/створенні відповідників. Для їх подолання у хід пішли інновативно-адаптивні механізми мовотворчості, про що свідчать дані експерименту. Наприклад, ПМУ № 3: «Місяць

Фоенікс, ні Фенікс, місто в США, штат Арізона, значить автор на щось натякає, але мені поки незрозуміло. Дивимось *Zerika*, немає в звичайному словнику. Те, що написано у Вікіпедії, не допомагає, треба ще подивитись. Нічого, зрозуміло, є тут про якогось чоловіка. Ну, я не знаю. Значить, ми з'ясували, що «Зеріка» – це єврейський мудрець, а «четвертий»? Тепер у реченні вже все з'ясовано, знайомо, окрім місяця: чому саме його так назвали. Ну, я вважаю, що можна залишити і «фенікс». Чомусь Вікіпедія видає «Зеріка» як чоловіка, чому тут це жінка, також питання. **Це мене збило з пантелику.** Так... дивно, чому «Зеріка» жіночого роду, ну нехай. «Це було рано-вранці третього дня місяця... фенікса у 230 році... правління...» **Не знаю, дивно**, спробуємо інакше: «величності Зеріки Четвертої». **Ну нехай**, особливої синтаксичної різниці без *of phrases* я тут не бачу, у нас же слов'янські мови. «Це було третього дня місяця фенікса у 230 році правління славетної величності Зеріки Четвертої». **Ну нехай**, в англійській так само написано, воно ж і в англійській звучить незвичайно, тому в українській, **можливо, це буде також як вихід зі становища**, також буде звучати незвичайно, при цьому ми передамо англійську незвичну структуру. Так, **але мені не дуже подобається**».

У наведеному коментарі відчувається елемент *фрустрації*, а *фрустраторами* у перекладі виступають ті елементи вихідного тексту, робота з якими не приносить перекладачу задоволення навіть тоді, коли він робить вибір на користь того або іншого відповідника. У таких випадках має місце *адаптація зі збереженням проблемної ситуації*. Наприклад, ПМУ № 1: «Кинуть взгляд. «Кинуть вигляд» можна казати, а от «кинути погляд». «Поглянув». «Спромоглися поглянути в мою сторону». «Кинули погляд». **Не подобається.** Лише поглянули»; або там же: **«Не подобається мені** «я на вулиці». **Та хай воно так буде**».

Коли людина здійснює вибір між двома або більшою кількістю альтернатив, вона створює у свідомості такі когнітивні елементи, які підтверджують позитивні аспекти обраного варіанта та негативні відкинутого. Тобто відбувається адаптивний процес виправдання здійсненого вибору, а отже *самовиправдання*. Якщо ж людина вже після здійснення вибору розпочала пошук та створення аргументів на користь привабливості відкинутого варіанту, таку поведінку варто охарактеризувати як *деадаптивну*, оскільки вона погіршує виниклу проблемну ситуацію дисонансу.



Наприклад, цікаву ситуацію з перекладом назви новели *Desecrator* спостерігаємо в ПМУ № 1. Перекладач коментує її три рази, акцентуючи невдоволеність обраним відповідником:

(1) «*Desecrator*. Той хто обезщезує якісь місця. Хм, так... <...> ага, українською «оскверняти». «Святотатство», «святотатець». Мені цікаво, чи є таке слово в українській мові. «Святотатство». «Оскверняти святиню», «оскверняти храм». «Осквернитель». «Осквернитель могил», напевно, можливий варіант. **Все одно щось втрачається**, однак я ж не знаю, що він оскверняв, **можна буде змінити потім** на «богохульника»;

(2) «**Ну чомусь мені цей осквернитель не подобається**. Якби я знав, що він оскверняв, тоді б, напевне, так. Можливо, він богохульник. Оскверняти, ображати, зневажати, зневага, а якщо ввести просто *Desecrator* у пошукову систему, написати «українська», отже, якісь тексти пісень. Напевне ні, але **нехай залишиться поки що такий варіант**»;

(3) «Завершив. Тепер редагувати. «Осквернитель» – *desecrator*. **Не подобається**. З того матеріалу... **Не подобається**. Що робити. «Зазіхати». *Desecration* – «осквернення», «профанація», «глум». «Неповага», «образа», «зневажати». «Осквернитель» – **нехай буде**».

Натомість невдоволеність індивіда перебігом адаптивних процесів може стимулювати і вдалий творчий пошук, коли на основі використання евристик лабіринту обирається варіант, здатний спричинити когнітивне задоволення в агента перекладацької дії, про що й свідчать відповідні вербальні маркери. Наприклад, ПМУ № 5: «Продовжуємо... **труднощів немає** «хотів би провести ніч тут», так, **проблем із цим не виникло, добре**, і далі йде мова, що є багато дітей, як я зрозуміла, у родині Текли багато дітей».

Адаптації у перебігу перекладу піддаються не тільки поведінка, а й самі ментальні структури, що формуються у свідомості перекладача внаслідок сприйняття та інтерпретації різних типів вихідних знаків (т.зв. «аутопластична» або «інтроверсійна» адаптація [10, с. 52]). Природною, з точки зору когнітивної психології, буде вважатися та ситуація, коли перекладач «прилаштовує» нові концепти до свого світобачення як представника певної спільності й культури (концептуальної картини світу) та носія певної мови (мовної картини світу). Із цього можна зробити висновок, що в концептуальному сенсі доместикація, в ході якої перекладач прагне прилаштувати ту

ментальну структуру, що формується у його свідомості, до вже наявних там уявлень, схем, фреймів, скриптів тощо, допомагає йому долати когнітивний дисонанс і тому може вважатися психологічно комфортною стратегією перекладу.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз даних інтроспективного експерименту, проведеного за методикою протоколу «Міркуй Уголос», дозволив нам виявити численні вербалізовані ознаки таких когнітивних механізмів творчості, як дедукція, індукція, абдукція та адаптація. Те, як, згідно з експериментальними даними, взаємодіють ці механізми, дозволяє припустити, що тільки їх комплексна дія у складній мережевій конфігурації забезпечує повноцінну реалізацію креативного потенціалу перекладача в ході здійснення ним творчості в її діяльнісному розумінні.

Перспективою подальшого дослідження з використанням інтроспективної експериментальної методики ПМУ є виокремлення ознак та опис дії інших когнітивних механізмів перекладацької творчості, зокрема візуалізації, асоціації та аналогії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войнич И. В. Стратегии лингвокультурной адаптации художественного текста при переводе : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / И. В. Войнич. – Пермь, 2010. – 20 с.
2. Демецька В. В. Теорія адаптації: крос-культурні та перекладознавчі проблеми : [монографія] / В. В. Демецька. – Херсон : МП «Норд», 2006. – 378 с.
3. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода : [учебник] / В. Н. Комиссаров. – М. : ЧеРо, 1999. – 136 с.
4. Минченков А. Г. Когниция и эвристика в процессе переводческой деятельности / А. Г. Минченков. – СПб. : Антология, 2007. – 256 с.
5. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2009. – 368 с.
6. Нелюбин Л. Л. Толковый переводоведческий словарь / Л. Л. Нелюбин. – М. : Флинта, Наука, 2003. – 320 с.
7. Новиков Н. Б. Соотношение интуиции и логики в процессе порождения новых научных идей / Н. Б. Новиков // Интеллект и креативность в ситуациях межличностного взаимодействия : [сб. науч. ст. / под. ред. Воронин А. Н., Габриелян Н. А.]. – М. : Институт психологии РАН, 2000. – С. 112–122.
8. Партико З. В. Загальне редагування: нормативні основи : [навчальний посібник] / З. В. Партико. – Львів : ВФ Афіша, 2006. – 416 с.
9. Погосов А. А. Динамика переводческого процесса: критерии лингвокогнитивного описания : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / А. А. Погосов. – М., 2011. – 20 с.



10. Сидоренко В. А. Ассимилятивно-аккомодационные механизмы культуры как информационной системы / В. А. Сидоренко // Гуманітарний часопис : зб. наук. пр. – Харків : ХАІ, 2011. – № 4. – С. 51–57.
11. Eftekhary A. A. Investigating the Use of Thinking Aloud Protocols in Translation of Literary Texts / A. A. Eftekhary // Theory and Practice in Language Studies. – 2012. – Vol. 2, № 5. – P. 1039–1047.
12. Jones F. R. Unlocking the Black Box: Researching Poetry Translation Processes / F. R. Jones // Translation and Creativity. Perspectives on Creative Writing and Translation Studies. – L. : Continuum, 2007. – P. 59–74.